

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХАРАЖАТЛАРИНИ ТУРКУМЛАШ ВА УЛАРНИНГ ҲИСОБИ

Муҳаметов Абубакр Бобоевич -
“Иқтисодиёт” кафедраси доценти,
Абдувоҳидов Акмал Абдулазизович -
“Иқтисодиёт” кафедраси доценти,
Матрасулов Баҳодир Эрбутаевич -
“Иқтисодиёт” кафедраси катта ўқитувчиси,
Саматқулов Муҳаммад -
“Иқтисодиёт” кафедраси докторанти
Гулистон давлат университети

Аннотация: Ушбу мақолада асосий ишлаб чиқариш харажатлари классификацияси берилган, жумладан бевосита ва билвосита харажатлар, тўғри ва эгри, бир элементли ва комплекс харажатлар, ўзгарувчан ва доимий харажатлар, давр харажатлари ва молиявий фаолият харажатлари. Асосий ишлаб чиқариш бўйича хўжалик операцияларига сўғатлар алоқадорлиги келтирилган.

Калит сўзлар: ишлаб чиқариш харажатлари; ишлаб чиқариш таннархи; маҳсулот ишлаб чиқариш билан бевосита боғлиқ харажатлар; тўғри ва эгри моддий харажатлари; тўғри ва эгри меҳнат харажатлари; ишлаб чиқариш билан боғлиқ ижтимоий суғуртага ажратмалар; ишлаб чиқаришга тааллуқли бўлган асосий воситалар ва номоддий активларга амортизация; бошқа тўғри ва эгри харажатлар, ҳамда ишлаб чиқариш характерга эга бўлган устама харажатлар; жавобгарлик маркази; харажат маркази; сотиш маркази; фойда маркази; инвестиция маркази; 2010 “Асосий ишлаб чиқариш” ҳисобварағи.

КЛАССИФИКАЦИЯ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ЗАТРАТ И ИХ УЧЕТ

Муҳаметов Абубакр Бобоевич -
доцент кафедрасы “Экономика”,
Абдуваҳидов Акмал Абдулазизович -
доцент кафедрасы “Экономика”,
Матрасулов Баҳодир Эрбутаевич -
старший преподаватель кафедрасы “Экономика”,
Саматқулов Муҳаммад -
докторант кафедрасы “Экономика”
Гулистанский государственный университет

Аннотация: В этой статье рассматривается классификация затрат на производство, в том числе прямые и косвенные затраты, одноэлементные и комплексные затраты, переменные и постоянные затраты, расходы периода и расходы от финансовой деятельности и их учет. Дана корреспонденция счетов по учету основного производства.

Ключевые слова: производственные затраты; производственная себестоимость; затраты, непосредственно и косвенно включаемые в себестоимость продукции; прямые и косвенные материальные затраты; прямые и косвенные затраты на труд; отчисления на социальное страхование, относящиеся к производству; амортизация основных средств и нематериальных активов производственного назначения; прочие прямые и косвенные затраты, включая накладные расходы производственного характера; центр ответственности; центр затрат; центр сбыта; центр прибыли; центр инвестиции; счет 2010 “Основное производство”.

CLASSIFICATION OF PRODUCTION COSTS AND THEIR ACCOUNTING

Mukhametov Abubakr Boboevich -
Associate Professor of the Department of “Economics”,
Abduvoxidov Akmal Abdulazizovich -
Associate Professor of the Department of “Economics”,
Matrasulov Bahodir Erbutayevich -
Senior lecturer of the Department “Economics”,
Samatkulov Muhammad – Doctoral student of the
Department of “Economics” Gulistan State University

Annotation: This article discusses the classification of production costs, including direct and indirect costs, single-element and complex costs, variable and fixed costs, period expenses and expenses from financial activities and their accounting. The correspondence of the accounts for the accounting of the main production is given.

Key words: production costs; production cost; costs directly and indirectly included in the cost of production; direct and indirect material costs; direct and indirect labor costs; social insurance contributions related to production; depreciation of fixed assets and intangible assets of production purpose; other direct and indirect costs, including overhead costs of a production nature; center of responsibility; cost center; sales center; profit center; investment center; account 2010 “Main production”.

Кириш. Компаниялар ишлаб чиқариш ва бошқарув фаолиятида турли харажатлар ва сарфлар қилади. Ушбу харажатлар қуйидаги гуруҳларга бўлинади: маҳсулот таннархига киритилган харажатлар, давр харажатлари, молиявий фаолияти бўйича харажатлар, фавқулодда зарарлар. Бу харажатларни моҳияти ва таркиби “Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида низом”да кўрсатилган. Ҳар бир харажатни тўғри аниқлаб ва ўзига мос гуруҳга ўтказиш бухгалтернинг асосий вазифасидир.

Харажатлар ҳисобини юритишда турли муаммолар мавжуд. Масалан: қайси харажат маҳсулот таннархига ва қайси давр харажатларига киритиш муаммоси; моддий ва меҳнат харажатларни бевосита ва билвоситага бўлиш масаласи; устама харажатларни маҳсулот турлари таннархига бўлишда тўғри базадан фойдаланиш муаммоси; харажатларни ўзгарувчан ва доимийга бўлиш; комплекс ишлаб чиқаришларда харажатларни асосий маҳсулотлар ўзтасида ва қўшимча маҳсулотларга бўлиш ва бошқа муаммолар мавжуд. Бошқарув ҳисобида хусусан ўзгарувчан ва доимий харажатлар муҳим масала ҳисобланади. Ўзгарувчан ва доимий харажатлар билан нархни шакллантириш чамбарчас боғлиқ ҳисобланади. Юқорида кўрсатилган масалалар бўйича ҳар бирига алоҳида-алоҳида илмий-тадқиқот олиб бориш талаб қилинади. Биз бу мақолада фақат харажатларни гуруҳлаш масаласи ва айрим харажатларга боғлиқ хўжалик оперцияларини бухгалтерия ёзувларда қандай акс эттириш тартибини кўрсатиб ўтаемиз.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Харажатлар моҳияти, таркиби, тақсимланиши ва ҳисоби бўйича кўплаб хорижий мутахассислар ва маҳаллий тадқиқотчилар кенг қўламли тадқиқотлар олиб боришган, бундай тадқиқотлар ҳозирги кунда ҳам тизимли равишда амалга оширилмоқда. Хорижий олимлардан К.Друри, С.Варрен, М.Риве, маҳаллий олимлардан Б.Хасанов, А.Хошимов, Н.Жўраев кабиларни мисол тариқасида келтириб ўтишимиз мумкин. Хусусан, К.Друри ишлаб чиқариш харажатларининг тўғри таснифланиши корхонада бошқарув ҳисобининг тўғри йўлга қўйилиши ва унинг самардорлигини оширишда муҳим эканлигини таъкидлайди[2]. Б.А.Хасановнинг умумий таҳрири остида 2021 йилда чоп қилинган “Бухгалтерия ҳисоби” дарслигида ҳам харажатларни таснифлашга алоҳида эътибор қаратилган бўлсада, молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига асосланган ҳолда ишлаб чиқариш харажатларини таснифлаш масалалари ёритилмаган[3].

Тадқиқот методологияси. Мазкур мақолада ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобини

тўғри ташкил қилиш борасида таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган. Таҳлил жараёнида илмий абстракциялаш, эксперт баҳолаш, индукция ва дедукция, таққослаш, тизимли таҳлил усулларидан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Бухгалтерия ҳисоби барча хўжалик операцияларини яхлит, узлуксиз, ҳужжатлар асосида ҳисобга олиш йўли билан бухгалтерия ахборотини йиғиш, қайд этиш ва умумлаштиришнинг тартибга солинган тизимидан, шунингдек унинг асосида молиявий ва бошқа ҳисоботни тузишдан иборатдир[1]. Ўзбекистон Республикаси 2021 йил 1 январдан бошлаб молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига қадам-бақадам ўтишни бошлади[4]. Лекин бу жараён узоқ давом этиши муносабати билан биз бу мақолада счётлар рақами ва номини 21-сонли ЎЗР БҲМСдан олдик[5]. Бунинг асосий сабаби МҲХСда счётлар рақами ва номи берилмаган. Келгусида бу миллий стандартимиз айрим ўзгаришлар билан амалиётда қўлланилади.

Активларни ҳисобдан чиқариш ва мажбуриятларнинг пайдо бўлиши натижасида ташкилот капитали камайиб ташкилотнинг иқтисодий манфаатлари камайишига олиб келса бу ташкилотнинг харажатлари деб тан олинади, бундан ташкилот мулк эгаларининг қарори бўйича улушни камайтириш мустасно.

Ишлаб чиқариш харажатлари қуйидаги категорияларни ўз ичига олади: харажатлар, сарфлар ва чиқимлар.

Корхонанинг ишлаб чиқариш ва тижорат фаолиятининг дастлабки босқичидаги харажатларга қуйидагилар киради:

1) ҳисобот даври харажатлари бўйича тўловлар (хом ашё, материаллар сотиб олиш ва бошқалар.)

2) мажбуриятлар ошиши (кредитга хом ашё сотиб олишда) ёки дебиторлик қарзларининг камайиши натижасида келиб чиқадиган харажатлар;

3) бошқа ҳисобот даврлари харажатлари бўйича тўловлар (ўтган йилги мажбуриятларни қоплаш ва бошқалар).

Бундай ҳолда биз келгусида ишлаб чиқариш харажатлари бўйича ҳисобдан чиқариладиган меҳнат предметларини сотиб олиш билан боғлиқ тўловларга дуч келамиз. Харажатлар тушунчаси тўловлар тушунчаси билан чамбарчас боғлиқ. Бироқ, юқорида қайд этилган харажатлар ҳисобот давридаги маҳсулот таннархи харажатларига киритилмайди, улар келгуси ёки аввалги даврлар харажатларини тўлаш билан боғлиқ бўлиб, корхона активларининг камайишига олиб келади. Сарфлар ҳисобот даврида (масалан, сотиб олинган материаллар шу ҳисобот даврида ишлаб чиқариш учун ишлатилганда) ёки кейинги даврларда (масалан, ҳисобот

даврида сотиб олинган материаллар кейинги даврларда ишлаб чиқариш учун ҳисобдан чиқарилганда) ишлаб чиқаришда истеъмол қилинадиган харажатларга айланади. Ташкилотлар томонидан шартнома шартларини бузганлиги, учун тўланадиган жарималар, пенялар, неустойкалар, одатда, сарфлар дейилади, булар харажатларга тегишли эмас.

Нақд пулда ифодаланган меҳнат маҳсулотларини ишлаб чиқариш бўйича ташкилотнинг жорий харажатлари маҳсулот таннархини ташкил этади.

Солиққа тортиш мақсадлари учун “таннарх” тушунчаси қўлланилмайди, чунки жорий ҳисобот даврида даромад солиғини ҳисоблашда чегириб ташланган харажатлар суммаси бухгалтерия ҳисобида маҳсулотнинг ҳақиқий таннархига мос келмайди.

ЎЗР Солиқ кодексида сарфларга харажатлар ва айрим ҳолларда зарарлар ҳам киради, агар улар келгусида даромад олишга қаратилган фаолиятни амалга ошириш учун қилинган бўлса. Бундай ҳолда фойда солиғини ҳисоблаш мақсадида харажатлар асосланган ва ҳужжатлаштирилган бўлса харажатлар сифатида тан олинади (ЎЗР Солиқ кодексининг 305-моддаси)[6].

Шундай қилиб, бухгалтерия ҳисобида: “маҳсулот таннархига киритилмайдиган харажатлар ёки ҳисобот даврини шакллантирадиган сарфлар” тушунчаларидан фойдаланилса, солиққа тортиш мақсадида эса: “фойдани солиққа тортишда ҳисобга олинмайдиган корхона сарфларини шакллантирадиган харажатлар” деган тушунчадан фойдаланилади.

Бухгалтерия ҳисоби мақсадларида маҳсулотни тайёрлаш ва сотиш, товарларни сотиб олиш ва сотиш билан боғлиқ харажатлар оддий фаолият учун харажатлардир. Бундай харажатларга ишлар ёки хизматларни бажариш билан боғлиқ харажатлар ҳам киради.

Асосий воситалар ва номоддий активлар қийматини сўндириш (қоплаш) ҳам одатдаги фаолият тури учун харажатлар ҳисобланади.

Муайян турдаги маҳсулот таннархини ташкил этувчи харажат моддаларининг типик номенклатураси ўз ичига қуйидагиларни олиши мумкин:

- хом ашё ва асосий материаллар (қайтариладиган чиқиндилар чегириб ташланади);
- сотиб олинган буюмлар, бутловчи буюмларлар ва ярим тайёр маҳсулотлар;
- технологик мақсадлар учун ёқилғи ва энергия;
- ишлаб чиқариш ходимларининг меҳнат ҳақи;
- ишлаб чиқариш ходимларининг ижтимоий суғуртаси учун ажратмалар;
- асосий воситаларнинг эскириши;

- ишлаб чиқаришни тайёрлаш ва ўзлаштириш харажатлари;
- умумишлаб чиқариш харажатлари;
- яроқсиз маҳсулотлардан йўқотишлар;
- бошқа ишлаб чиқариш харажатлари.

Барча ишлаб чиқариш харажатлари йиғиндиси маҳсулот таннархини ташкил этади.

Харажатларни калкуляция моддалари бўйича гуруҳлаш ишлаб чиқарилган маҳсулотлар таннархини ҳисоблаш учун асос бўлади. Бу ҳолда сотиш ва бошқарув харажатлари ташкилотнинг одатдаги фаолияти учун харажатлар сифатида тан олинган ҳисобот йилида тўлиқ сотилган маҳсулотлар таннархида эътироф этилиши мумкин.

Харажатлар маҳсулотларни ишлаб чиқариш, товарлар сотиш, ишлар бажариш ва хизматлар кўрсатиш билан боғлиқ бўлган сарфларнинг пулдаги ифодасидир.

Корхоналарда харажатлар турлари ва моддаларининг юзага келиши уларнинг асосий, молиявий ва инвестиция фаолиятдан келиб чиқади. Ишлаб чиқариш корхоналарининг харажатлари асосан хомашё, материаллар, ёқилғи ва меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари кабилардан иборат бўлади.

Республикада харажат моддалари ЎЗР ВМнинг 1999 йил 5 февралдаги 54-сонли қарори билан тасдиқланган “Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида”ги Низомга асосланади[7].

Бу Низомга асосланган ҳолда барча харажат моддаларини қуйидагича ифодалаш мумкин:

1. Маҳсулотларни ишлаб чиқариш таннархига киритилмайдиган харажатлар:
  - бевосита ва билвосита моддий харажатлар;
  - бевосита ва билвосита меҳнат харажатлари;
  - бошқа бевосита ва билвосита харажатлар, шу жумладан ишлаб чиқариш йўналишидаги устама харажатлар.
2. Давр харажатлари:
  - сотиш харажатлари;
  - маъмурий харажатлар;
  - бошқа операцион харажатлар ва зарарлар.
3. Молиявий фаолият бўйича харажатлар:
  - фоизлар буйича харажатлар;
  - хорижий валюта операцияларида юзага келадиган салбий курс фарқлари;
  - қимматли қоғозларга қўйилган маблағларни қайта баҳолаш;
  - молиявий фаолият бўйича харажатлар.
4. Фавқулодда зарарлар.

Маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш таннархига қўшиладиган харажатлар ишлаб чиқариш

ёки маҳсулотларни қайта ишлашда фойдаланиладиган табиий ва меҳнат ресурслари, хомашё ва материаллар, ёқилғи ва энергия, асосий воситалар ҳамда ишлаб чиқаришга тегишли бошқа харажатларнинг баҳосини ифодалайди.

Ушбу харажатлар иқтисодий мазмунига кўра қуйидагича тартибда гуруҳланади:

- ишлаб чиқариш моддий харажатлари (қайтариладиган чиқитлар қиймати чиқариб ташланган ҳолда);

- ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;

- ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғурта ажратмалари;

- асосий воситалар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси;

- ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар.

Корхоналарда ишлаб чиқариш харажатлари қўйилган вазибаларга мувофиқ, харажат элементлари ва калькуляция моддаларига бўлинади. Харажатларни элементлари бўйича гуруҳлаш ишлаб чиқариш харажатларини иқтисодий мазмунига қараб аниқлаш ва тегишли сметалар тузишга асос бўлади.

Ишлаб чиқариш харажатларини калкуляция моддалари бўйича гуруҳлаш эса маҳсулотлар таннархини аниқлашга хизмат қилади. Мазкур харажатлар хомашё ва материалларни тайёрлаш, қайта ишлаш, брак маҳсулотларни тузатиш, ярим тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлади. Ишлаб чиқариш тавсифига эга бўлмаган харажатларга корхонанинг маданий-маиший объектларига сарфланадиган харажатлар киради.

Шунингдек, корхоналарда харажатлар маҳсулот таннархига киритилишига кўра бевосита ва билвосита харажатларга ажратилади.

Бевосита харажатлар таркибига корхоналарга маҳсулотларни ишлаб чиқариш билан тўғридан-тўғри боғлиқ бўлган хомашё ва материаллар, меҳнатга ҳақ тўлаш (ажратмалари билан бирга), ишлаб чиқаришда фойдаланилаётган асосий воситалар амортизацияси каби харажатлар киради.

Бевосита моддий харажатлар ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг асосини ташкил этиб, унинг таркибига кирадиган ёки маҳсулотлар тайёрлаш, ишлар бажариш ва хизматлар кўрсатишда фойдаланиладиган, четдан сотиб олиннадиган хомашё ва материаллар харажатларини ифодалайди.

Ишлаб чиқариш тавсифига эга бўлган ишлар ва хизматларга маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича муомалаларни бажариш, хомашё ва материалларга ишлов бериш, уларнинг сифатини аниқлаш учун синовлар ўтказиш, белгиланган технологик жараёнларга риоя этилиши устидан

назорат қилиш, асосий ишлаб чиқариш воситаларини тузатиш ва бошқалар тегишли бўлади.

Бевосита меҳнат харажатлари: бевосита ишлаб чиқариш ходимлари, ишлаб чиқариш жараёнида ишлаётган машина операторлари ва бевосита ишлаб чиқаришда банд бўлган бошқа ходимлар меҳнат ҳақи харажатлари ушбу моддага киради.

Шунингдек, “Харажатлар таркиби тўғрисида”ги Низомга кўра, бевосита меҳнат харажатларига қуйидагилар киритилади:

- хўжалик юритувчи субъектда қабул қилинган меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари ва тизимларига мувофиқ бажарилган нархномалар, таъриф ставкалари ва лавозим маошларидан келиб чиқиб ҳисобланган, амалда бажарилган иш учун ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган ҳисобланган иш ҳақи, шу жумладан, бажарилган ишни ҳисобга олиш бўйича дастлабки ҳужжатларда назарда тутилган рағбатлантирувчи тусдаги тўловлар;

- касб маҳорати ва мураббийлик учун тариф ставкаларига ва окладларга устамалар;

- иш режими ва меҳнат шароитлари билан боғлиқ бўлган компенсация тусидаги тўловлар.

Билвосита харажатлар эса маҳсулотлар ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган харажатлар ҳисобланиб, уларга маъмурий-бошқарув харажатлари, бошқарув асбоб-ускуналарини сақлаш ва фойдаланиш харажатлари киради.

Режалаштирилишига қараб харажатларни қисқа ва узоқ муддатли харажатларга ажратиш мумкин. Қисқа муддатли харажатлар корхонанинг тактик мақсадларини амалга оширишга имкон беради.

Узоқ муддатли харажатлар эса корхонанинг стратегик мақсадини амалга оширишда юзага келади. Уларга илмий текширишлар, янги технологияларни олиб кириш ва ривожлантириш, тайёр маҳсулотларнинг янги турларини ишлаб чиқаришга сарфланган харажатлар киритилади.

Корхоналарда харажатлар ўзгарувчан ва доимийга бўлинади. Ўзгарувчан харажатлар маҳсулот ҳажмига қараб ўзгаради. Доимий харажатлар, маълум диапазон чегарасида, маҳсулот ҳажми ўзгаришига қарамасдан доимий туради. Ярим ўзгарувчан харажатлар ҳам юзага келади. *Ярим ўзгарувчан харажатлар* бир вақтнинг ўзида ҳам ўзгарувчан, ҳам доимий харажат хусусиятига эга бўлган харажатлар ҳисобланади. Уларга телефон хизмати харажатларини киритиш мумкин. Бунда бир ойлик аниқ тўланиши лозим бўлган сумма – доимий харажатлар, шаҳарлараро ва халқаро сўзлашув харажатлари эса ўзгарувчан харажатлар гуруҳига киритилади.

Режали калкуляциясидан маҳсулотлар ишлаб чиқариш ёки ишлаб чиқаришда замонавий технологияни қўллаш ва келгуси даврларда

сарфланадиган харажатлар сметасини тузишда фойдаланилади. Ушбу усул корхонада янги маҳсулот турларини ишлаб чиқариш, маҳсулотлар баҳосини белгилаш ва ишлаб чиқариш жараёнининг иқтисодий самарадорлигини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга.

Ишлаб чиқариш йўналишидаги ҳамма харажатлар маҳсулот таннархига киритилади. Бу эса ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларни тўлиқ ва ўз вақтида ҳисобга олиш, шунингдек, моддий, меҳнат ва молиявий ресурсларни тежаш ҳамда улардан самарали фойдаланиш устидан назорат қилишга имкон беради.

Ишлаб чиқариш харажатларини асосий ва ёрдамчи ишлаб чиқаришлар бўйича ҳисобга олингани ташкил этиш. Корхоналарнинг ишлаб чиқариш жараёнида содир бўладиган ҳар бир муомаланинг бухгалтерия ҳисобини ҳисобварақлар гуруҳидан фойдаланилади.

Ишлаб чиқариш харажатларини элементлари ва калкуляция моддалари бўйича ҳисоб юритишни таъминлаш мақсадида асосий ишлаб чиқаришнинг барча харажатлари 2010 “Асосий ишлаб чиқариш” ҳисобварағида тайёрланаётган маҳсулот турлари бўйича гуруҳланади.

Ёрдамчи ишлаб чиқаришдаги маҳсулот (иш, хизматлар) таннархини аниқлаш учун тегишли харажатлар 2310 “Ёрдамчи ишлаб чиқариш” ҳисобварағида гуруҳланади.

Шунингдек, мазкур ҳисобварақда 21-сонли БҲМСга мувофиқ, хўжалик юритувчи субъектлар балансида турган илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик бўлинмалари харажатлари ҳам ҳисобга олиниши мумкин.

Қўшимча харажатларни ҳисобга олиш. Корхоналарда ишлаб чиқарилган маҳсулот (ишлар, хизматлар) турлари ўртасида билвосита харажатларни оқилона тақсимлаш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, маҳсулотларнинг технологик турлари бўйича таннархини тўғри аниқлаш имконини беради. Бу ҳолат ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг баҳосини шакллантириш бўйича корхона ҳисоб сиёсатини ишлаб чиқишда ижобий самара беради.

Ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш ва уни бошқариш харажатларини қуйидагича таснифлаш мумкин:

- 1) машина ва ускуналарни асраш ва ишлаш харажатлари;
- 2) умумишлаб чиқариш харажатлари;
- 3) давр харажатлари.

Юқоридаги биринчи ва иккинчи бандлардаги харажатлар тақсимот базасига мутаносиб равишда маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархига қўшилади. Давр харажатлари эса корхонанинг молиявий натижалари ҳисобидан қопланади. Ушбу харажатлар умумий хусусиятта эга бўлиши билан биргалиқда, уларнинг хусусий жиҳатлари ҳам мавжуд: машина ва ускуналарни

ишлаш ва асраш харажатлари шартли-ўзгарувчан бўлиб, ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмига боғлиқ. Умумишлаб чиқариш ва давр харажатлари эса шартли-доимий харажатлар ҳисобланиб, ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмига боғлиқ бўлмайди.

Ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш ва уни бошқариш харажатларини маҳсулотлар таннархига киритиш орқали таннарх аниқлашнинг ишлаб чиқариш билвосита харажатларини умумкорхона миқёсида ва бўлинмалар даражасида тақсимлаш каби усуллари мавжуд.

Ишлаб чиқариш билвосита харажатларини умумкорхона миқёсида тақсимлаш усулининг моҳияти шундаки, бунда мазкур харажатлар 2510 “Умумишлаб чиқариш харажатлари” ҳисобварағининг дебетида йиғиб борилади ҳамда ҳисобот даври охирида улар ягона тақсимот базаси асосида маҳсулот турлари бўйича тақсимланади.

Шунингдек, бу усулнинг афзаллиги унинг соддалиги ва каммеҳнатталаблигида бўлса, асосий камчилиги эса, маҳсулотларнинг хилма-хил турлари ҳақиқий таннархини аниқлаш пайтида жиддий хатоликларга олиб келишидир.

Одатда, бошқарув ҳисоби тизимида ҳисобот даври ичида умумишлаб чиқариш харажатлари сметаси тузилиб, унга асосан сметадаги харажатлар ҳақиқатда эришилган маҳсулот ҳажми ва ҳақиқий харажатлар билан таққосланиб, тузатилиб борилади.

“Маҳсулотлар таннархига киритиладиган харажатлар тўғрисида”ги Низомга кўра умумишлаб чиқариш харажатлари қуйидагилардан иборат:

- машина ва ускуналарни асраш ва ишлаш харажатлари;
- ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган асосий воситаларва номоддий активларнинг амортизация ажратмалари;
- ишлаб чиқаришга тайинланган асосий воситаларни таъмирлаш харажатлари;
- ишлаб чиқаришдаги мулкларни суғурталаш харажатлари;
- иситиш, ёритиш ва ишлаб чиқариш биноларини асрашхаражатлари;
- ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган бинолар, машина ва ускуналар, ижарага олинган бошқа мулкларнинг ижара тўловлари;
- ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатишда банд бўлган ходимларнинг меҳнат ҳақи;
- ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатлар.

Умумишлаб чиқариш харажатларини тақсимлаш жараёнида харажатларни ҳисобдан чиқариладиган объектлар танланиб, аниқ цех, маҳсулот, шартнома турига тегишли харажатлар танлаб олинади ва йиғилади. Бу шароитда

умумишлаб чиқариш харажатларини тақсимот базасини танлаб олиш муҳимдир.

Бўлинмалар даражасида ишлаб чиқаришнинг билвосита харажатларини тақсимлаш усули анча меҳнатталабдир, бироқ у олдинги усулга нисбатан маҳсулотлар алоҳида турлари бўйича таннархни тўлиқроқ аниқлаш имконини беради. Бу усулда мазкур харажатлар алоҳида субҳисобварақлар очиш йўли билан бўлинмалар даражасида ҳисобга олинади.

Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда харажатларни тақсимлаш юқорида кўрсатилгандан ташқари, яъна марказлар бўйича ҳам тақсимланади, булар: жавобгарлик марказлари, харажатлар, сотиш, фойда ва инвестициялар марказларидир.

Жавобгарлик марказлари бўйича харажатлар ҳисобини ташкил этиши. Жавобгарлик марказлари – бу бошқарув ҳисоби тизимида муҳим объект ҳисобланиб, бошқарув ходимлари фаолиятини ташкил этишга йўналтирилган янги психологик талқиндир. Унинг асосий мақсади назоратдан кўра, кўпроқ ўзини бошқаришда бошқарув ходимларига ёрдам беришдир.

Хўжалик юритувчи субъектларда жавобгарлик марказлари бўйича ҳисобни ташкил этишнинг асосий мақсади фаолият харажатлари ва даромадлари ҳақидаги маълумотларни алоҳида-алоҳида умумлаштириш ҳамда улар бўйича мавжуд четлашишларни бўлинмалар зиммасига юклашдан иборат.

Шунингдек, корхонани жавобгарлик марказларига бўлишда тегишли марказлар раҳбарларининг эътирозларига таъсир қила оладиган ижтимоий-психологик омилларни ҳисобга олиш лозим.

Харажатлар маркази – бу фақат харажатларнинг мақсадли сарфланишига масъул бўлган корхонанинг бўлинмасидир (ишлаб чиқариш цехи, конструкторлик бюроси ва ҳ.к.).

Харажатлар марказини, ўз навбатида, бошқариладиган ва эркин харажатлар марказларига бўлиш мумкин.

Бошқариладиган харажатлар марказининг раҳбари, аввало, маҳсулот бирлигига сарфланадиган харажатларни энг кам миқдорга келтиришга жавоб беради ва унинг фаолияти маҳсулот бирлигини ишлаб чиқаришга сарфланган меъёрий ва ҳақиқий харажатларни таққослаш йўли билан баҳоланади.

Эркин харажатлар маркази фаолиятини баҳолаш учун аниқ мезонни белгилаш мураккаб, чунки корхона раҳбарияти бундай марказлар харажатлари ҳажмига таъсир қила олмайди. Конструкторлик бюроси, кимёвий-техник назорат лабораторияси ва ҳ.к.лар эркин харажатлар марказларига мисол бўла олади.

Сотиш маркази жавобгарлик марказининг бир тури ҳисобланиб, бу бўлинмада раҳбар

фақат тушумга жавоб беради. Шу сабабли, унда сотишдан олинадиган тушум ва уни белгиловчи кўрсаткичлар: сотиш ҳажми ва баҳо асосий назорат қилинадиган кўрсаткичлар ҳисобланади.

Фойда маркази – бу бўлинма раҳбари харажатлар ва фойда учун жавоб берадиган марказдир. Бундай марказларда харажат ва даромадлар – ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг пулдаги ифодаси бўлиб, фойда эса улар ўртасидаги фарқ ҳисобланади. Фойда марказименеджери сотиш ҳажми ва баҳони, шунингдек, харажатларни назорат қилади.

Инвестициялар маркази – бу раҳбар нафақат даромадлар ва харажатларга, балки капитал қўйилмаларга ажратилган маблағларга ҳам жавоб берадиган бўлинмадир.

Амалиётда соф фойдасини инвестиция қилиш ҳуқуқига эга бўлган бундай марказнинг мақсади фойда олиш ҳамда сарфланадиган маблағларнинг рентабеллиги, инвестицияларнинг даромадлилиги ва хусусий маблағнинг ортишига эришиш ҳисобланади.

Жавобгарликнинг асосий марказлари бевосита маҳсулот ишлаб чиқариш, ишлар бажариш ва хизматлар кўрсатиш билан шуғулланади. Уларнинг харажатлари бевосита маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархига киритилади. Асосий ишлаб чиқариш бригадалари, цехлари ва сотиш бўлимини ана шундай марказларга киритиш мумкин.

Жавобгарликнинг ёрдамчи марказлари жавобгарликнинг асосий марказларига кўмаклашиш учун ташкил этилади. Бу марказларнинг харажатлари аввал жавобгарликнинг асосий марказлари бўйича тақсимланади, кейин эса асосий марказларнинг умумий харажатлари маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархи таркибига киритилади. Маъмурий-хўжалик, техник назорат бўлимлари, таъмирлаш цехи, асбоб-ускуналар устахонаси ва бошқаларни шундай марказлар жумласига киритиш мумкин.

Асосий ишлаб чиқаришни ҳисобга олувчи сётлар. Корхонанинг асосий фаолият тури ҳисобланган маҳсулотлар, ишлаб чиқариш харажатлари тўғрисидаги ахборотларни умумлаштириш учун қўлланиладиган сётлар қуйидагилардир: 2010 “Асосий ишлаб чиқариш”, 2110 “Ўзида ишлаб чиқарилган ярим тайёр маҳсулотлар”, 2310 “Ёрдамчи ишлаб чиқариш”, 2510 “Умумишлаб чиқариш харажатлари”, 2610 “Ишлаб чиқаришдаги яроқсиз маҳсулотлар”, 2710 “Хизмат кўрсатувчи хўжаликлар” сётларида амалга оширилади.

Олдиндан (ижара, абонент тўлови ва ҳ.к.) ёки кейинги даврлардаги (ҳисобдор суммасининг ортиқча харажатлари учун тўловлар ва бошқалар) - корхона харажатлари маҳсулотлар таннархига уларнинг тўланган муддатидан қатъи назар - қайси даврга тааллуқли бўлса, ўша

ҳисобот даврида киритилади. Бу харажатлар қуйидаги счётларда амалга оширилади: 3110 “Олдиндан тўланган оператив ижара ҳақи”, 3120 “Олдиндан тўланган хизмат ҳақи”, 3190 “Бошқа келгуси давр харажатлари”, 8910 “Келгуси харажатлар ва тўловлар резервлари”.

2010 “Асосий ишлаб чиқариш” счётининг дебети бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш, ишлар бажариш ва хизматлар кўрсатиш билан бевосита боғлиқ бўлган тўғри харажатлар, шунингдек ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари, асосий ишлаб чиқаришни бошқариш ва хизмат кўрсатиш билан боғлиқ бўлган эгри харажатлар ва яроқсиз маҳсулот ҳисобига йўқотишлар акс эттирилади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш, иш бажариш ва хизмат кўрсатиш билан бевосита боғлиқ бўлган тўғри харажатлар 2010 “Асосий ишлаб чиқариш” счётига ишлаб чиқариш заҳиралари, меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ходимлар билан ҳисобкитоблар ва бошқаларни ҳисобга олувчи счётларнинг кредитидан ҳисобдан чиқарилади. Ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари 2010 “Асосий ишлаб чиқариш” счётига 2310 “Ёрдамчи ишлаб чиқариш” счётининг кредитидан ҳисобдан чиқарилади. Асосий ишлаб чиқаришни бошқариш ва хизмат кўрсатиш билан боғлиқ бўлган

эгри харажатлар 2010 “Асосий ишлаб чиқариш” счётига 2510 “Умумий ишлаб чиқариш харажатлари” счётидан ҳисобдан чиқарилади. Яроқсиз маҳсулот ҳисобига йўқотишлар 2010 “Асосий ишлаб чиқариш” счётига 2610 “Ишлаб чиқаришдаги яроқсиз маҳсулотлар” счётидан ҳисобдан чиқарилади.

2010 “Асосий ишлаб чиқариш” счётининг кредитида тугалланган маҳсулот ишлаб чиқариш, иш ва хизматларни бажаришнинг ҳақиқий таннарх суммалари акс эттирилади. Ушбу суммалар 2010 “Асосий ишлаб чиқариш” счётидан 2810 “Омбордаги тайёр маҳсулотлар”, 9110 “Сотилган тайёр маҳсулотларнинг таннархи”, 9130 “Бажарилган иш ва кўрсатилган хизматларнинг таннархи” счётларининг дебетида ҳисобдан чиқарилиши мумкин.

2010 “Асосий ишлаб чиқариш” счёти бўйича ой охиридаги қолдиқ тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг таннархини кўрсатади.

Асосий ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби бўйича мисол келтирамиз. МБА компанияси икки тур маҳсулот ишлаб чиқаради – “М” ва “Н”. Ҳисобот даврида маҳсулот ишлаб чиқариш учун компания қуйидаги харажатларни амалга оширди:

Харажат моддалари	“М” маҳсулоти, минг сўм	“Н” маҳсулоти, минг сўм
Хом ашё ва материаллар	150 000	300 000
Қайтариладиган чиқитлар қиймати чиқариб ташланади	2 300	5 000
Ёқилғи ва энергия	50 000	80 000
Асосий ишлаб чиқариш ишчиларини меҳнат ҳақи	60 000	88 000
Меҳнат ҳақидан ижтимоий солиқ	7 200	10 560
Ташқи ташкилотларнинг хизмати (ижара ва б.)	20 000	32 000
Асосий воситалар амортизацияси	12 000	25 000

Фараз қилайлик тугалланмаган ишлаб чиқариш мавжуд эмас. Тайёр маҳсулот амборга қабул қилинди. Бухгалтерия ёзувларни тузамиз ва ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархини аниқлаймиз.

1. “М” маҳсулотини ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби:

Дебет 2010 “Асосий ишлаб чиқариш”, “М маҳсулоти”

Кредит 1010 “Хом ашё ва материаллар” - хом ашё ва материаллар қиймати суммасига - 150 000;

Дебет 1090 “Бошқа материаллар”

Кредит 2010 “Асосий ишлаб чиқариш”, “М маҳсулоти” - қайтариладиган чиқитлар қийматига - 2 300;

Дебет 2010 “Асосий ишлаб чиқариш”, “М маҳсулоти”

Кредит 6010 “Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар” - истеъ-

мол қилинган электроэнергия, буғ ва газ қиймати суммасига - 50 000;

Дебет 2010 “Асосий ишлаб чиқариш”, “М маҳсулоти”

Кредит 6710 “Меҳнат ҳақи бўйича ходим билан ҳисоблашишлар” - асосий ишлаб чиқариш ишчиларини меҳнат ҳақи суммасига - 60 000;

Дебет 2010 “Асосий ишлаб чиқариш”, “М маҳсулоти”

Кредит 6520 «Мақсадли давлат жамғармаларига тўловлар» - меҳнат ҳақидан ижтимоий солиқ суммасига - 7 200;

Дебет 2010 “Асосий ишлаб чиқариш”, “М маҳсулоти”

Кредит 6990 “Бошқа мажбуриятлар” - ташқи ташкилотларнинг хизмати (ижара ва б.) суммасига - 20 000;

Дебет 2010 “Асосий ишлаб чиқариш”, “М маҳсулоти”

Кредит 0200 “Асосий воситаларнинг эскиришини ҳисобга олувчи счётлар” - ҳисобланган

амортизация суммасига - 12 000;

Дебет 2810 “Омбордаги тайёр маҳсулотлар”, “М маҳсулоти”

Кредит 2010 “Асосий ишлаб чиқариш”, “М маҳсулоти” – “М” маҳсулоти ишлаб чиқариш таннархи суммасига – 296 900 сўм (150 000 – 2 300 + 50 000 + 60 000 + 7 200 + 20 000 + 12 000).

2. “Н” маҳсулотини ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби:

Дебет 2010 “Асосий ишлаб чиқариш”, “Н маҳсулоти”

Кредит 1010 “Хом ашё ва материаллар”, - хом ашё ва материалларқиймати суммасига - 300 000;

Дебет 1090 “Бошқа материаллар”

Кредит 2010 “Асосий ишлаб чиқариш”, “Н маҳсулоти” - қайтариладиган чиқитлар қийматига – 5 000;

Дебет 2010 “Асосий ишлаб чиқариш”, “Н маҳсулоти”

Кредит 6010 “Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар” – истеъмол қилинган электроэнергия, буғ ва газ қиймати суммасига - 80 000;

Дебет 2010 “Асосий ишлаб чиқариш”, “Н маҳсулоти”

Кредит 6710 “Меҳнат ҳақи бўйича ходим билан ҳисоблашишлар” - асосий ишлаб чиқариш ишчиларини меҳнат ҳақи суммасига - 88 000;

Дебет 2010 “Асосий ишлаб чиқариш”, “Н маҳсулоти”

Кредит 6520 «Мақсадли давлат жамғармаларига тўловлар» - меҳнат ҳақидан ижтимоий солиқ суммасига – 10 560;

Дебет 2010 “Асосий ишлаб чиқариш”, “Н маҳсулоти”

Кредит 6990 “Бошқа мажбуриятлар” - ташқи ташкилотларнинг хизмати (ижара ва б.) суммасига - 32 000;

Дебет 2010 “Асосий ишлаб чиқариш”, “Н маҳсулоти”

Кредит 0200 “Асосий воситаларнинг эскиришини ҳисобга олувчи счётлар” – ҳисобланган амортизация суммасига - 25 000;

Дебет 2810 “Омбордаги тайёр маҳсулотлар”, “Н маҳсулоти”

Кредит 2010 “Асосий ишлаб чиқариш”, “Н маҳсулоти” – “Н” маҳсулоти ишлаб чиқариш таннархи суммасига – 530 560 сўм (300 000 – 5 000 + 80 000 + 88 000 + 10 560 + 32 000 + 25 000).

Хулоса ва таклифлар. Харажатлар ҳисоби муҳим ва долзарб масалалардан биридир, чунки харажатлар маҳсулот таннархини ҳисоблашда ва фойдани аниқлашда асос бўлади. Харажатлар ҳисобини юритишда қуйидаги масалаларга эътибор беришимиз зарур: маҳсулот таннархига киритадиган харажатлар ва давр харажатлари, умумишлаб чиқариш харажатларни маҳсулот турлари бўйича тўғри тақсимлаш, ўзгарувчан ва доимий харажатлар.

Ўзгарувчан ва доимий харажатлар нархни шакллантиришда муҳим рол ўйнайди, бу эса корхона молиявий натижасига таъсир кўрсатади. Бизни фикримизга кўра харажатларни бевоқиф ва билвосита, тўғри ва эгри, ўзгарувчан ва доимий, давр харажатлари, молиявий фаолият харажатларига бўлиб ҳисобга олиш зарурдир. Хусусан, иқтисодиёт тармоқларига қараб, маҳсулот хиллари таннархини калкуляция қилишда турли калкуляциялаш (жараёнли, буюртмали, худудли, меъёрий) усулларида фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бир хил хомашёдан турли маҳсулотлар ишлаб чиқариш жараёнида харажатларни асосий маҳсулот турлари ва қўшимча маҳсулотлар ўртасида бўлиш зарур, чунки бу нарх масаласи ва фойдани аниқлашда муҳимдир.

Манба ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги (Янги таҳрири) ЎЗРнинг қонуни ЎЗР 13.04.2016 й. ЎРҚ-404-сон Қонуни билан тасдиқланган.
2. К.Друри Введение в управленческий и производственный учет: Учебн. пособие для вузов/Пер. с англ. под ред. Н.Д.Эриашвили; Предисловие проф. П.С.Безруких. – 3-е изд., перераб. и доп. –М.: Аудит, ЮНИТИ, 1998 - 783 с.
3. Вухгалтерија hisobi: Darslik / В.А.Хасанов, А.А.Хашимов, А.В.Мухаметов, А.А.Абдувоҳидов. –Т.: “Iqtisodiyot dunyosi”, 2021. – 992 б.
4. “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 феврал ПҚ-4611 сонли қарори.
5. ЎЗР 21-сонли БҲМС “Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий-хўжалик фаолиятининг бухгалтерия ҳисоби счётлари режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома”. ЎЗР Адлия вазирлигида 2002 йил 23 октябрда 1181-сон билан рўйхатга олинган.
6. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. ЎЗР 12.2019 й. ЎЗР-599 -сон Қонуни билан тасдиқланган.
7. Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида НИЗОМ. Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сонли қарорига ИЛОВА. (ўзгартириш ва иловалар билан).
8. Алисенов А.С. Международные стандарты финансовой отчетности: учебник и практикум для академического бакалавриата. – 2-е изд., перераб. и доп. - Москва. Издательство Юрайт, 2018, С. 35
9. Кирьянова З.В. Теория бухгалтерского учета: Учебник./З.В. Кирьянова. - М.: Финансы и статистика, 2018.
10. Abduvahidov F.T., Qo'ziyev I.N., Dadabayev Sh.X. Вухгалтерија hisobi. Darslik. –Т.: TDIU, 2019. - 403 б.
11. Алимов С.А. Бухгалтерский управленческий учет. –М.: Юнити-Дана, 2012. – 228 с.